

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні питання мовної норми як одного з центральних понять загальної теорії мови і категорії культури мови. Актуалізовано поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, літературної і стильової норм у зв'язку з історією розвитку літературної мови. Особливу увагу звернено на динамічні процеси української літературної норми в контексті екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: мовна норма, літературна норма, динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, стильова норма.

Норма — це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія культури мови. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. С. Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства»¹.

У лінгвістиці часто як синоніми функціонують терміни «мовна норма» і «літературна норма». Проте поняття мовної норми ширше й охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, що засвоюються носіями мови стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти.

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Важливою ознакою літературної мови є стійкість, консерватизм норми. Тому й залишаються незмінними впродовж сотень років основний лексичний запас, фонетичні особливості, граматична будова. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється.

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови². За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок з літературною тради-

¹ Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 438.

² Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— С. 14.

цією»³. Кожний стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в історії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які розмежовують споріднені мови⁴. Дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та в зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні та внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників»⁵. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний з художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації⁶. Внутрішній критерій літературної норми — це її відповідність законам системи національної мови. Усі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною та об'єктивною формою суспільного прийняття мовної норми є кодифікація. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовної норми в граматиках, підручниках, словниках, довідниках⁷. Проте лінгводидактична література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди історії літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми⁸.

Г. М. Яворська розглядає поняття «дескриптивна» і «прескриптивна» лінгвістика. На її думку, для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює дескриптивна лінгвістика, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить прескриптивна лінгвістика⁹.

Прескриптивна норма — це сукупність тенденцій відбору і правил уживання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Дескриптивна норма неоднорідна і відбиває тенденції стильових норм — динамічного, відкритого ряду мовних одиниць,

³ Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. Літературна норма і мовна практика.— К., 2013.— С. 65.

⁴ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство.— 1970.— № 5.— С. 15–24.

⁵ Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. Знач. праця.— С. 20.

⁶ Там же.

⁷ Див.: Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми // Українська мова : Енциклопедія.— С. 269; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст.— Тернопіль, 2002.— С. 22.

⁸ Див.: Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці // Культура слова.— К., 2010.— Вип. 72.— С. 47–54.

⁹ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як влада.— К., 2000.— С. 299.

який допускає набір специфічних виражальних засобів, що формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення відповідного функціонального різновиду (наукового, офіційно-ділового, художнього, публіцистичного, релігійного). Дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в різні періоди розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу.

Сучасна літературна норма не може бути мірилом нормативності одиниць упорядкованого історичного розвитку мови. Кожний період мав свої особливості розуміння літературного стандарту. Українська літературна мова до кінця XIX ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. Цьому сприяли відсутність кодифікаційних праць та орієнтації на опорний діалект. Формуванню літературної мови перешкоджали заборони царського уряду Росії, що призводило до жорсткого обмеження її функціональних можливостей. Активізація національно-визвольного руху (зовнішні критерії) на початку XX ст. сприяла функціональній експансії і стала потужним поштовхом до створення єдиного літературного зразка, який би зміг об'єднати український простір. Спільними зусиллями мовознавців і громадських діячів було створено нормовану й кодифіковану систему з визначеними парадигмами на всіх мовних рівнях. Основою формування літературної норми була традиція вживання в художніх творах письменників надніпрянської частини України, яка стала компромісним варіантом кодифікаторів літературного зразка.

На початку XX ст. спостерігаємо процеси демократизації мови, що виявлялися в широкому залученні діалектизмів, активізації потенційних можливостей мовної структури, впливові польської і російської мов. Це спричиняло варіантність засобів мовного вираження, яка була шляхом пошуку прийняттого літературного стандарту.

Мовна практика початку XX ст. демонструє тенденцію естетичного відбору мовних одиниць, що виявлялося, зокрема, в інтелектуалізації мовомислення, в розширенні словникового запасу за рахунок прийнятних для суспільної свідомості позитивних одиниць, які продукувалися за рахунок і внутрішніх потенційних можливостей мови, і запозичень. Кодифікаційні процеси відбувалися в мові класиків художньої літератури, у періодичних виданнях, які були синхронним відображенням внутрішньосистемних тенденцій мовної норми.

Кодифікатори літературної норми (О. Синявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) у 10–20-х роках XX ст. в умовах бездержавності ставили за мету показати визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Такі тенденції відбивала і мовна практика більшості періодичних видань. Це згодом було закріплено в правописі 1928–1929 рр., який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям «символічна норма» і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»¹⁰. У 40–80-х роках XX ст. символічна норма стає неактуальною. Неперервність писемної традиції в ті часи забезпечували насамперед мовні особистості — митці художнього слова. Тоталітарний режим проголосив курс на зближення з російською мовою, що знаходить відбиття в прескрипціях того часу. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і яви-

¹⁰ Там же.— С. 257.

ща варіантності зокрема. Це найвиразніше простежується на лексичному рівні, меншою мірою — на морфологічному та синтаксичному рівнях. Тривав процес стандартизації мови, зокрема публіцистичного стилю, що виявлялося у вилученні діалектизмів, самобутньої абстрактної лексики, помітного зниження кількості лексем на позначення інтелектуальної та естетичної сфер мовомислення, поширення словотвірних моделей російської мови. ЗМІ як вагомий інструмент впливу на масову свідомість використовувалися для заперечення національної ідеї, згасання духовного розвитку й утвердження ідеологічних соціалістичних цінностей, що виявлялося в класовому підході до розуміння понять і явищ позамовного світу. Завдання сформувавши нове суспільство без будь-яких традицій і самоідентифікації передбачало вживання в мові однотипних, односторонніх, семантично прозорих слів і висловів. Це помітно насамперед у переорієнтації оцінного потенціалу мовних одиниць. На граматичному рівні характерне витіснення на периферію іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини з закінченнями *-ові, -еві* й активізація відповідних форм із закінченнями *-у, -ю*; нерозрізнення називного і кличного відмінків, поширення активних дієприкметників на *-учий, -ючий*. Інакше кажучи, було проголошено курс на утвердження тих зразків, які певною мірою руйнували тенденцію до створення символічної мовної норми. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом), С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. *Прагматична мовна норма* — це одна з визначальних ознак стильової норми насамперед публіцистичного стилю. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках ХХ ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, оскільки остання теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках ХХ ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні для українського мовомислення національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує нові класові ціннісні орієнтири функціонування літературної мови і позамовного світу.

Українські мовознавці в синхронному і в діахронному аспектах пропонують диференціювати сильну і слабку мовні норми¹¹. *Сильна норма* (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. *Слабка норма* пов'язана з прагматичною і стильовою нормами, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою протягом усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років ХХ ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю, -а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-і роки ХХ ст. у мовній практиці, зокрема, періодичних видань пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляють себе в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два, три, чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного

¹¹ Там же.— С. 276.

зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках ХХ ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-і роки активізувалися, у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Досліджуючи мовну норму в діахронії, варто враховувати динаміку рівневої структури мови, яку традиційно відбивала прескриптивна наука. Історія літературної мови відображає тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний ужиток нових, найчастіше запозичених, слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається впродовж кількох років. Писемні джерела, зокрема публіцистичного стилю, фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С. П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі»¹². Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови. Граматична будова мови в певний період історичного розвитку мови — відносно стабільна система, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого, — у складній внутрішній структурі, що регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Унаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Важливим чинником співіснування варіантів у будь-який період розвитку було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Виняткова рухливість властива словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією, синтаксисом і граматиною в цілому. Крім цього, у словотворі неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діахронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні та малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

¹² Там же.— С. 73.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни «узуальне» — «неузуальне» словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів¹³. Є. А. Карпіловська опозицію узуальне — неузуальне ототожнює з поняттями «нормативне» — «ненормативне» і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми¹⁴. Термінами «нормативний» — «ненормативний» оперує культура мови. Поняття «узуальний» — «неузуальний» належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні й синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка зазвичай працюють сотні років десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової і просторової парадигм національного мовного простору.

Українське мовознавство має вагомі фундаментальні здобутки в дослідженні мовної норми — важливого поняття загальної теорії мови і головної категорії культури мови. Визначено теоретичні засади і сформовано поняттєву базу вивчення літературної норми в синхронії і діахронії, що передбачає висвітлення процесів динаміки літературної мови з урахуванням взаємодії дескриптивної та прескриптивної мовних норм. Вітчизняні дослідники вводять у науковий обіг поняття символічної та прагматичної, сильної та слабкої мовної норми, диференціюють літературну і стильову норми, які перебувають протягом усієї історії літературної мови в тісному взаємозв'язку і працюють на об'єднання національного простору. Вагомі досягнення має українська лінгвістика в дослідженні рівневої мовної норми, у виробленні когнітивних засад сучасної лінгвостилістики, що стає підґрунтям для розвитку комплексної концепції нового лінгвософського аналізу.

T. A. KOTS'

THEORETICAL FOUNDATIONS STUDY LINGUISTIC NORMS

The article analyzes the theoretical issues of language rules as one of the central concepts of the general theory of language and culture category of speech. Modified notion prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary norm and style rules in connection with the history of language. Particular attention is drawn to the dynamic processes of Ukrainian literary norm in the context extralinguistic factors.

Key words: linguistic norm literary norm, the dynamics of language rules, descriptive norm, prescriptive norm, stylistic norm.

¹³ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.— К., 2008.— С. 26.

¹⁴ Там же.— С. 49–50.